

ЕКОЛОГІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ЯКОСТІ ЛІКАРСЬКИХ ТА ЯГІДНИХ РОСЛИН В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД БІОТИЧНИХ ФАКТОРІВ

В.В. Завальна, А.Є. Подрушняк, кандидат мед. наук
Інститут екології і токсикології ім. Л.І. Медведя, Київ, Україна

Резюме. Проведені дослідження дозволили встановити гранично допустимі величини щільності радіоактивного забруднення ґрунту ^{137}Cs , за яких можлива заготівля лікарських та ягідних рослин з урахуванням різниці у накопиченні ними радіонуклідів у різних типах умов місцезростання.

Ключові слова: лісові екосистеми, ^{137}Cs , питома активність, щільності радіоактивного забруднення ґрунту, коефіцієнт переходу, коефіцієнт накопичення, тип лісорослинних умов.

Резюме. Проведенные исследования позволили установить предельно допустимые величины плотности радиоактивного загрязнения почвы ^{137}Cs , при которых возможна заготовка лекарственных и ягодных растений с учетом разницы в накоплении ими радионуклидов в различных типах условий местонахождения.

Ключевые слова: лесные экосистемы, ^{137}Cs , удельная активность, плотность радиоактивного заражения почвы, коэффициент перехода, коэффициент накопления, тип лесорастительных условий.

Summary. The research identified the maximum allowable size of the density of radioactive contamination of soil ^{137}Cs , which is available for harvesting berries and medicinal plants in view of differences in their accumulation of radionuclides in different types of conditions mistsezrostannya.

Key words: forest ecosystems, ^{137}Cs , spesific activity, ground contamination, coefficient transition, coefficient of accumulation, type of forest conditions.

В результаті Чорнобильської катастрофи відбулося забруднення радіоактивними речовинами значних територій України, які в зв'язку з мінливими метеорологічними умовами утворили шість слідів на поверхні землі.

Потреби народного господарства викликали необхідність розробки конкретних практичних рекомендацій, котрі б дали змогу регламентувати використання дикорослих ягідних та лікарських рослин на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення, а також вирішити питання щодо зниження дозового навантаження на населення регіону.

У зв'язку з вищесказаним метою проведення досліджень було вивчення накопичення ^{137}Cs лікарськими рослинами, розробка рекомендацій щодо використання найбільш поширених видів дикорослих лікарських і ягідних рослин Українського Полісся в умовах радіоактивного забруднення.

Накопичення радіонукліду в певному виді рослин залежить від факторів, які поділяють на дві групи стосовно до рослинного організму: внутрішні (притаманні конкретному виду) та зовнішні (екосистемні).

Групу внутрішніх факторів становлять біологічні особливості видів:

- систематичне положення;
- життєва форма;

- утворення симбіозу з мікоризою грибів;
- потреба у K^+ , Ca^{2+} та інших катіонах;
- глибина розміщення кореневої системи у ґрунті;
- екологічна амплітуда

Найважливішими із зовнішніх факторів є:

- тип ґрунту;
- мінералогічний та гранулометричний склад ґрунту;
- багатство (кількість мінерального азоту);
- вологість;
- кислотність (рН);
- вміст органічної речовини;
- вміст обмінних K^+ і Ca^{2+} ;
- ступінь насиченості основними ГВК.

Місцем проведення досліджень були ділянки в Овруцькому районі Житомирської області, на території Поліського природного заповідника, на яких були зроблені ґрунтові розрізи з відбором проб ґрунту і рослин.

Всього було проаналізовано 18 видів лікарських рослин різних систематичних груп, які є типовими для даних умов місцезростання.

В результаті радіометричних вимірів активності зразків ґрунту та рослин були отримані дані показників питомої активності ґрунту та рослин, визначена щільність забруднення ґрунту та розподіл радіонукліду в шарах ґрунту.

Як видно, радіонукліди ^{137}Cs розподілені в профілі ґрунту нерівномірно. Основна маса знаходиться в підстилці та в шарі 0–10 см і становить 81,5%, що можна пояснити значною потужністю підстилки, яка складається в основному з перерозкладеної хвої.

Коефіцієнти переходу та накопичення ^{137}Cs в основні види рослин трав'яно-чагарникового ярусу даного біогеоценозу (таблиця 2) свідчать, що найбільш активним накопичувачем був орляк звичайний (коефіцієнт переходу на рівні 83). Загалом, коефіцієнт переходу лікарських рослин даного біогеоценозу коливався від 83 у орляка звичайного до 8 у конвалії звичайної. Серед рослин сильну накопичувальну здатність виявили папороть-подібні (орляк, щитник), найменшу — конвалія звичайна, чорниця і брусниця, хоча ягоди брусниці все ж перевищували норми ДР-97 (діючі на той час) за вмістом ^{137}Cs в 1,1 раза.

На дослідній ділянці, що розміщувалась в сирому борі в пониженій ділянці рельєфу на торф'яно-болотному ґрунті, ^{137}Cs розподілявся наступним чином (таблиця 3): підстилка містила 23,2 % радіонукліда, шар 0–10 см — 52,5 %; шар 10–20 см — 10,1 %, тобто 85,8 % радіонукліда знаходилось у шарі ґрунту до 20 см.

Досліджені рослини щодо накопичення ^{137}Cs утворювали ряд: папороть чоловіча > кореневища

папороті > ягоди журавлини > ягоди буяхів > рослини чорниці > пагони журавлини > рослини буяхів > ягоди горобини, коефіцієнти переходу яких відрізнялись у 194 рази. Різниця в накопиченні ^{137}Cs між видами лікарських рослин сягала понад 56 разів (табл. 4).

Що стосується придатності ягід та лікарських рослин, згідно з нормами ДР-97 (діючі на той час), то в ягід буяхів вони перевищують даний рівень в 4,5 раза, ягід журавлини — в 6,5 раза.

Ще одна дослідна ділянка була закладена на оліготрофному верховому болоті "Журавлине". Ґрунт був представлений верховим торфом на флювіо-гляціальних пісках потужністю 115 см зі значною кислотністю (рН 4,8). Деревна рослинність сформована низькобонітетними насадженнями сосни (V–Va) бонітету з домішками берези пухнастої. Трав'яно-чагарниковий покрив утворюють багно-звичайне, буяхи, андромеда багатоліста, пухівка ліхвова, журавлина, різні види сфагнума. Щільність забруднення ґрунту становила 84,75 кБк/м² (таблиця 5). Радіонукліди розміщені переважно в очісі, який містить 56,3 % всіх радіонуклідів, що можна пояснити здатністю сфагнових мохів утримувати їх та специфічними міграційними процесами у товщі сфагнів. У торфі цезій розміщувався в шарах: 0–10 см — 20,2 %; 10–20 см — 13,6 %, тобто 90,1 % — у верхніх шарах ґрунту й очісі.

Таблиця 1

Перерозподіл ^{137}Cs в шарах дерново-слабопідзолистого ґрунту. Гама-фон 26 мкР/год

Глибина відбору зразків, см	Бк/кг	кБк/м ²	Кі/км ²	%
Підстилка	6144	59,28	1,602	47,6
0–10	287	42,4	1,14	33,9
10–20	48	7,1	0,19	5,65
20–30	31	4,58	0,12	3,57
30–40	20	2,96	0,08	2,38
40–50	15	2,34	0,06	1,78
50–60	13	2,02	0,05	1,48
60–70	13	2,02	0,05	1,48
70–80	8	1,28	0,03	0,89
80–90	3	0,48	0,01	0,29
90–100	2	0,32	0,009	0,26
Разом		124,46	3,36	100

Таблиця 2

Коефіцієнт переходу та коефіцієнт накопичення ^{137}Cs з дерново-слабопідзолистого ґрунту залежав від біологічних особливостей рослин. Фон – 26 мкР/год

Назва рослини	Суша речовина		
	Кн	Кп	Бк/кг
Орляк звичайний	3,23	83	10400
Щитник чоловічий	2,52	65	8115
Плаун булавовидний	2,0	52	6430
Підбіл білолистий	1,54	40	4970
Верес звичайний	1,21	31	3897
Багно болотяне	0,97	25	3134
Брусниця (пагони)	0,97	25	3132
Чорниця (пагони)	0,89	23	2890
Брусниця (ягоди)	0,87	22	2804
Чорниця (ягоди)	0,42	11	1380
Конвалія звичайна	0,30	8	996

Таблиця 3

Вертикальна міграція радіоактивного ^{137}Cs в сирому борі на торф'яно-болотному ґрунті. Гама-фон – 26 мкР/год

Глибина відбору зразків, см	Бк/кг	кБк/м ²	Кі/км ²	%
Дернина	3035	29,5	0,80	23,2
0–10	1341	67,1	1,81	52,5
10–20	144	13,0	0,35	10,1
20–30	63	8,2	0,22	6,4
30–40	57	6,3	0,17	4,9
40–50	13	2,3	0,06	1,7
50–60	8	1,4	0,04	1,2
Разом		127,8	3,45	100

Таблиця 4

Коефіцієнт переходу (Кп) та коефіцієнт накопичення (Кн) ^{137}Cs з торф'яно-болотного ґрунту в залежності від біологічних особливостей рослин (при щільності забруднення $127,8 \text{ кБк/м}^2$)

Назва рослини	Суша речовина		
	Кн	Кп	Бк/кг
Рослини чорниці	0,99	17	2182
Рослини буяхів	0,62	10,6	1357
Ягоди буяхів	1,2	21	2696
Пагони журавлини	0,65	11,3	1444
Ягоди журавлини	1,77	30	3880
Горобина звичайна (ягоди)	0,05	0,9	115
Папороть чоловіча	10,2	175	22389
Кореневища папороті	2,80	48	6^{137}

Таблиця 5

**Вертикальна міграція радіоактивного ^{137}Cs в профілі верхового торфу оліготрофного болота
Гама-фон – 10 мкР/год**

Глибина відбору зразків, см	Бк/кг	кБк/м ²	Кі/км ²	%
Очіс	3765	47,93	1,29	56,3
0–5	596	8,94	0,24	10,5
5–10	330	8,25	0,22	9,7
10–15	269	6,73	0,18	7,8
15–20	196	4,90	0,13	5,8
20–25	159	3,98	0,11	4,9
25–30	71	1,78	0,05	2,2
30–35	53	1,33	0,04	1,7
35–40	18	0,45	0,01	1,4
40–45	11	0,28	0,01	0,4
45–50	7	0,18	0,01	0,3
Разом		84,75	2,29	100

Основні рослини за здатністю накопичення цезію утворювали ряд: bagno болотяне > підбіл білолистий > буяхи > журавлина. Амплітуда коливань коефіцієнтів переходу була в межах від 44,5 у bagno звичайного до 12,4 у журавлини. Ягоди журавлини при даній щільності забруднення ґрунту були придатні до вживання в їжу згідно ДР-97 (діючі на той час), але як лікарська сировина вони не використовуються через перевищення ДР-97 (600 Бк/кг) у 3 рази (табл. 6).

Враховуючи специфічність умов місцезростань, в яких сформувались досліджувані фітоценози, коефіцієнти переходу та щільність забруднення

дослідних територій, яка становить $2\text{--}3,4 \text{ Кі/км}^2$, можна зробити висновок: отримати придатну продукцію ягід та лікарських рослин згідно з ДР-97 (діючі на той час) можна при наступних щільностях забруднення ґрунту:

для ягід:

- журавлини — до 84 кБк/м^2 ($2,2 \text{ Кі/км}^2$);
- буяхів — до 119 кБк/м^2 ($3,2 \text{ Кі/км}^2$);
- брусниці — до 111 кБк/м^2 (3 Кі/км^2);
- чорниці — до $255,5 \text{ кБк/м}^2$ (6 Кі/км^2)

для лікарських рослин:

- орляк звичайний — до 7 кБк/м^2 ($0,2 \text{ Кі/км}^2$);
- щитник чоловічий — до $8,5 \text{ кБк/м}^2$ ($0,23 \text{ Кі/км}^2$);

Коефіцієнт переходу (Кп) та коефіцієнт накопичення (Кн) ^{137}Cs з верхового торфу в залежності від біологічних особливостей рослин

Назва рослини	Суша речовина		
	Кп	Кн	Бк/кг
Журавлина	12,4	1,0	1055
Журавлина (ягоди)	21,3	1,7	1808
Багно болотяне	44,5	3,6	3775
Підбіл білолистий	25,9	2,1	2200
Буяхи	20,0	1,6	1694

- плаун булавовидний — до 11,5 кБк/м² (0,3 Кі/км²);
- підбіл білолистий — до 14,8 кБк/м² (0,4 Кі/км²);
- верес звичайний — до 7,4 кБк/м² (0,2 Кі/км²);
- багно болотяне — до 13,3 кБк/м² (0,36 Кі/км²);
- брусниця (пагони) — до 23,7 (0,6 Кі/км²);
- чорниця (пагони) — до 8,8 кБк/м² (0,24 Кі/км²);
- брусниця (ягоди) — до 26,3 кБк/м² (0,7 Кі/км²);
- чорниця (ягоди) — до 54 кБк/м² (1,5 Кі/км²);
- конвалія звичайна — до 74,8 кБк/м² (2 Кі/км²);
- щитник гребенястий — до 4,8 кБк/м² (0,13 Кі/км²);
- плаун колючий — до 10,7 кБк/м² (0,3 Кі/км²);
- андромена багатоліста — до 44,4 кБк/м² (1,2 Кі/км²);
- буяхи (рослини) — до 56,3 кБк/м² (1,5 Кі/км²);
- буяхи (ягоди) — до 28,5 кБк/м² (0,8 Кі/км²);
- журавлина (пагони) — до 53 кБк/м² (1,4 Кі/км²);
- журавлина (ягоди) — до 19,6 кБк/м² (0,5 Кі/км²);

Висновки:

Одержані результати свідчать: навіть за незначних щільностей забруднення дерново-підзолистих та торф'яно-болотистих типів ґрунту основні компоненти трав'яно-чагарникового ярусу лісових екосистем мають здатність до накопичення значних кількостей ^{137}Cs , що зумовлено біологічними особливостями, умовами місцезростання, зволоженістю екотопу та фізико-хімічними властивостями ґрунтів.

З метою недопущення надходження лікарської сировини, що перевищує допустимі рівні забруднення радіонуклідом ^{137}Cs , слід розробити рекомендації щодо обмеження місць збирання лікарських рослин та ягід, а також для досліджених типів умов місцезростання. Безпосередньо перед заготівлею здійснювати контрольний відбір та радіометричний аналіз на вміст радіонуклідів.

ЛІТЕРАТУРА

- Краснов В.П. Вміст ^{137}Cs у недеревній продукції лісів України за даними багаторічного моніторингу в місцях випасу приватної худоби, заготівлі грибів та ягід навколо населених пунктів / Краснов В.П., Турко В.М., Орлов О.О., Ірклієнко С.П., Курбет Т.В. // Проблеми екології лісів і лісокористування на Поліссі України. – Житомир, 1999. – С. 7–11.
- Краснов В.П. Рекомендации по ведению лесного хозяйства в условиях радиоактивного загрязнения / Краснов В.П., Орлов А.А., Мазепа М.Г., и др. / К.: Аграрна наука, 1995. – 61 с.
- Марадудин И.И. Радиоэкологическая классификация типов леса в зонах радиоактивного загрязнения / И.И. Марадудин, А.В. Панфилов // Проблеми екології лісів і лісокористування на Поліссі України. – Житомир, 2001. – С. 26–36.
- Щеглов А.И. Распределение и запасы ^{137}Cs в компонентах лесных экосистем Украинского Полесья / А.И. Щеглов, О.Б. Цветкова, Н.Д. Кучма // Проблеми екології лісів і лісокористування на Поліссі України. – Житомир, 1999. – С. 12–25.
- Накопление и распределение ^{137}Cs в экосистеме соснового леса при различной плотности загрязнения почвы: / Сборн. докл IV Междунар. научн. конф. "Итоги 8-ми лет работ по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС". / С.В. Зибцев, В.Н. Худолий, Н.Н. Давыдов, П.П. Подкур, В.В. Музыка / – Т.1 –Чернобыль: Минчернобыль Украины. – 1994. – С. 485–492.